

गोतमो राहूगणः। सोमः। त्रिष्टुप्, ५-१६ गायत्री, १७ उष्णिक्

त्वं सौम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम्।

तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ १.०९१.०१

सोम- रसाधिदैवत। जीवने यो धार्मिको रसोस्ति स सोमः। परमार्थतयाध्यात्मिकरसः सोमः। त्वम्। मनीषा- मनीषया। प्र- प्रकर्षेण। चिकितः- अनुभूतः। कित ज्ञाने। त्वम्। रजिष्ठम्- ऋजुम्। पन्थाम्- मार्गम्। अनु नेषि- अनुक्रमेण प्रापयसि। तव- ते। प्रणीती- प्रकर्षनीत्या। इन्दो- स्यन्दनशील। धीराः- धारणासंपन्नाः। नः- अस्माकम्। पितरः- पूर्वजा गुरवः। देवेषु- द्योतनशक्तिषु। रत्नम्- रमणीयसंपदम्। अभजन्त- असेवन्त ॥१॥

त्वं सौम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युम्यभवो नृचक्षाः ॥ १.०९१.०२

त्वम्। सोम। क्रतुभिः- साधुजनहितसङ्कल्पैः। सुक्रतुः- शोभनप्रज्ञावान्। भूः- भवसि। त्वम्। विश्ववेदाः- सर्वज्ञानसंपन्नः। दक्षैः- बलैः। सुदक्षः- शोभनसामर्थ्यसम्पन्नः। त्वम्। महित्वा- माहात्म्येन। वृषत्वेभिः- वर्षकशक्तिभिः। वृषा- वर्षकः। नृचक्षाः- नृणां दर्शनभूतो विद्याभूतः। द्युम्नेभिः- द्युतिभिः। द्युम्नी- द्युतिमान् ॥२॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम।

शुचिध्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ १.०९१.०३

सोम- रस । राज्ञः- नृपस्य । वरुणस्य- वरुणभूतस्य ऋताधिदैवतभूतस्य । ते- भवतः । व्रतानि-
ऋतानुस्यूतधर्माः । तव- ते । धाम- सदनम् । बृहत्- महत् । गभीरम्- गम्भीरम् । शुचिः-
परिशुद्धः । त्वम् । असि- भवसि । प्रियो न मित्रः- प्रेमपात्रः स्निग्धः सूर्य इव । दक्षाय्यः- समर्थो
वर्धको वा । दक्ष वृद्धौ । अर्यमा- दानाधिदेवता । इव । असि- भवसि ॥३॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन्नाजन्सोम प्रति हव्या गृभाय ॥ १.०९१.०४

दिवि- आकाशे । पृथिव्याम्- भूम्याम् । पर्वतेषु- गिरिषु । ओषधीषु । अप्सु- उदकेषु । या- यानि ।
ते- भवतः । धामानि- सदनानि । तेभिः- तैः । विश्वैः- सर्वैः । नः- अस्मान् । सुमनाः- सुचित्तः
सन् । अहेळन्- अकुध्यन् । सोम । हव्या- हवींषि । प्रति गृभाय- प्रतिगृहाण ॥४॥

त्वं सौमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ १.०९१.०५

सोम- रसाधिदैवत । त्वम् । सत्पतिः- सतां पालकः । सन्मात्रस्यात्मनः पालकः । असि- भवसि ।
उत- अपि च । त्वम् । वृत्रहा- आत्मावरणशक्तिनाशकः । राजा- इन्द्रः । त्वम् । भद्रः- शोभनः ।
क्रतुः- सङ्कल्पभूताग्निः । असि- भवसि ॥५॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ १.०९१.०६

सोम । नः- अस्माकम् । जीवातुम्- जीवनौषधम् । वशः- कामयेथाश्चेत् । वश कान्तौ । न मरामहे-
न म्रियामहे । प्रियस्तोत्रः- प्रियस्तुतिपात्रभूतः । वनस्पतिः- ओषधिपालकोसि ॥६॥

त्वं सौम महे भगं त्वं यून् ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ १.०९१.०७

सोम । त्वम् । महे- महात्मने । ऋतायते- धर्मेच्छवे । यूनाय- तरुणाय । इदानीमेव जीवने प्रविष्टाय ।
जीवसे- दीर्घजीवनार्थमुज्जीवनार्थं वा । दक्षम्- समर्थम् । भगम्- सौभाग्यम् । दधासि-
धारयसि ॥७॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ १.०९१.०८

राजन्- नृप । सोम- रसाधिदैवत । त्वम् । अघायतो विश्वतः- पापेच्छुसमूहतः सर्वतः । नः-
अस्मान् । रक्ष- पालय । त्वावतः सखा- तव सख्यं प्राप्तः । न रिष्येत्- न हिंसितो भवेत् । रिष
हिंसायाम् ॥८॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव ॥ १.०९१.०९

सोम । ते- तव । मयोभुवः- आनन्दकर्यः । याः । ऊतयः- रक्षाशक्तयः । दाशुषे- दात्रे । सन्ति-
भवन्ति । ताभिः- रक्षाशक्तिभिः । नः- अस्माकम् । अविता- पालकः । भव ॥९॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १.०९१.१०

इमम्- एनम् । यज्ञम्- देवपूजां दानं सङ्गतिकरणम् । इदम्- एनम् । वचः- मन्त्रम् । जुजुषाणः-
सेवमानः । उपागहि- आगच्छ । सोम । त्वम् । नः- अस्माकम् । वृधे- वृद्धयै । भव ॥१०॥

सोम गीर्भिष्ठा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ १.०९१.११

सोम । वचोविदः- मन्त्रविदः । वयम् । गीर्भिः- मन्त्रैः । त्वा- भवन्तम् । वर्धयामः । सुमृळीकः-
शोभनानन्दकरः । नः- अस्मान् । अस्मद्धृदयमिति भावः । आ विश- प्रविश ॥११॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १.०९१.१२

सोम । नः- अस्माकम् । गयस्फानः- संपद्वर्धयिता । अमीवहा- रोगनिवारकः । वसुवित्-
चित्तवृत्तिस्तम्भप्रापयिता । वसु स्तम्भे । पुष्टिवर्धनः- पोषकः । सुमित्रः- शोभनसखः । भव ॥१२॥

सोमं रा॒न्धि नो॑ हृ॒दि गा॒वो न॒ यव॑से॒ष्वा । म॒र्यं इ॒व स्व॒ ओ॒क्ये॑ ॥ १.०९१.१३

गावः- धेनवः । न यवसेषु- तृणादिषु यथा । स्वे- स्वकीये । ओक्ये- गृहे । मर्य इव- मर्त्यो यथा ।
तथा । नः- अस्माकम् । हृदि- हृदयकमले । सोम- रसाधिदैवत । रा॒न्धि- रमस्व क्रीड ।
मद्दृदयपुण्डरीकं भवतः निवासस्थानमनुभवयोग्यं च भवत्विति भावः ॥१३॥

यः सो॑म स॒ख्ये तव॑ रा॒रण॑दे॒व म॒र्त्यः॑ । तं दक्षः स॒चते॑ क॒विः॑ ॥ १.०९१.१४

सोम । देव । तव- भवतः । सख्ये- सौहृदे । यः । मर्त्यः- मनुष्यः । रा॒रणत्- मन्त्रं जपति । रण
शब्दार्थः । तम् । सोम । दक्षः- समर्थः । कविः- क्रान्तदर्शी त्वम् । सचते- सेवसे ॥१४॥

उ॒रु॒ष्या णो॑ अ॒भि॒शस्तेः॒ सोम॑ नि पा॒ह्यंह॑सः । स॒खा सु॒शेव॑ ए॒धि नः॑ ॥ १.०९१.१५

सोम- रस । नः- अस्मान् । अभिशस्तेः- अभिशापात् । अभिस्तुतेर्वा । शंसु स्तुतौ । उरुष्य- रक्ष ।
स्तुतिरहङ्कारं वर्धयति । तस्माद्रक्षा कर्तव्येति प्रार्थनम् । अंहसः- पापात् । नि- नितराम् । पाहि-
रक्ष । सखा । सुशेवः- शोभनसुखयुक्तः । नः- अस्मदर्थम् । एधि- हितकारी भव ॥१५॥

आ प्या॑यस्व॒ समेतु॑ ते वि॒श्वतः॑ सोम॒ वृष्ण्य॑म् । भवा॒ वाज॑स्य संग॒थे ॥ १.०९१.१६

मदिन्तम- अतिशयहर्ष अतिशयतृप्तिसंपन्न । मदी हर्षे । मद तृप्तियोगे । सोम- रसाधिदैवत ।
विश्वेभिः- सर्वैः । अंशुभिः- भवत्किरणैः । आ प्यायस्व- पूरयस्व । नः- अस्माकम् । वृधे- वृद्धये ।
सुश्रवस्तमः- अतिशयेन शोभनमन्त्रश्रवणसंपन्नः । सखा । भव ॥१७॥

सं ते॒ पया॑सि॒ समु॑ यन्तु॒ वाजाः॒ सं वृ॑ष्ण्या॒न्यभि॑माति॒षाहः॑ ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १.०९१.१८

अभिमातिषाहः- अहङ्कारोद्विक्तभावनानां हन्तुः । ते- भवतः । पयांसि- पयउपलक्षितज्ञानानि । सं यन्तु- संगच्छन्तु । वाजाः- अन्नोपलक्षितानुभूतयः । सं यन्तु । वृष्यानि- वृष्ट्युपलक्षिताधारशक्तिप्रवाहाः । सं यन्तु । सोम- रसभूत । अमृताय- अमरणस्वभावाय । आप्यायमानः- वर्धमानः । दिवि- चित्ताकाशे । उत्तमानि- श्रेष्ठाः । श्रवांसि- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणोपलक्षितानुभूतीः । धिष्व- धारय ॥१८ ॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १.०९१.१९

सोम । ते- तव । या- यानि । धामानि- सदनानि । हविषा- कर्मध्यानभावनापुरोडाशादिहव्येन । यजन्ति- मनुष्याः पूजयन्ति । ता- तानि । ते- तव । विश्वानि- सर्वाणि सदनानि । यज्ञम्- उपासनम् । परिभूरस्तु- परितः भवतु । गयस्फानः- सम्पद्वर्धकः । प्रतरणः- प्रकर्षेण तारयिता । सुवीरः- शोभनवीर्यसंपन्नः । अवीरहा- अवीरघ्नः सन् । दुर्यान्- अस्मत्सदनानि । प्र चर- संचर ॥१९ ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदुथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ १.०९१.२०

सोमः- रसाधिदैवतम् । धेनुम्- धेनूपलक्षितचित्किरणम् । आशुम्- वेगवन्तम् । अर्वन्तम्- अश्वोपलक्षितप्राणम् । ददाति- प्रयच्छति । अस्मै- एतस्मै यजमानाय । सोमः । वीरम्- धर्मवीरम् ।

कर्मण्यम्- शोभनकर्मनिष्ठम् । सदन्यम्- स्वगृहार्हम् । विदथ्यम्- यज्ञार्हम् । सभेयम्- सभ्यम् ।
पितृश्रवणम्- पित्रनुकूलं पितुर्वचनं शृण्वन्तम् पुत्रम् । ददाशत्- प्रददाति ॥२०॥

अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥ १.०९१.२१

सोम- रसाधिदैवत । युत्सु- युद्धेषु । अषाळ्हम्- अनभिभवनीयम् । षह अभिभवे । पृतनासु-
देवसेनासु । पप्रिम्- पूरकम् । स्वर्षा- ज्योतिषः सम्भक्तारम् । वृजनस्य- वृत्रैर्जनितयुद्धे । अप्साम्-
उदकोपलक्षितजीवाधारशक्तिप्रवाहाणाम् । गोपाम्- पालकम् । भरेषुजाम्- धर्मभृत्सु प्रादुर्भूतम् ।
सुक्षितिम्- उपासनायै शोभनभूमिकम् । सुश्रवसम्- मन्त्रानुभवसंपन्नम् । जयन्तम्- जेतारम् ।
त्वाम्- भवन्तम् । अनु मदेम- आनन्देनानुभवेम ॥२१॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा ततन्थोर्वशन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ १.०९१.२२

सोम । इमाः- एताः । विश्वाः- सर्वाः । ओषधीः । अजनयः- ससर्जिथ । अपः- उदकानि । गाः-
चन्द्रकिरणान् । अजनयः । उरु- विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम्- वायुसदनम् । आ ततन्थ-
विस्तृतवानसि । त्वम् । ज्योतिषा- दीप्त्या । तमः- अन्धकारम् । वि ववर्थ- विवृतं
विनष्टमकरोः ॥२२॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्ठौ ॥ १.०९१.२३

सहसावन्- सहनशील । देव- द्योतनशील । देवेन- द्योतनशीलेन । मनसा- तव चित्तेन । नः-
अस्मान् । रायः- दानयोग्यसम्पदम् । भागम्- सौभाग्यम् । अभि युध्य- अभितः प्रेरय । त्वा-
भवन्तम् । मा तनत्- रक्षो मा हिंसीत् । तनु हनने । वीर्यस्य । ईशिषे- ईशनाय त्वं भवसि ।
उभयेभ्यः- श्रेयोभद्राख्यनिःश्रेयसाभ्युदयेभ्यः । गविष्ठौ- ज्ञानेषणे । प्र- प्रकर्षेण । चिकित्स-
ज्ञानमुदीपय । कित ज्ञाने ॥२३॥

Dr. Rangrahi